

ХТО є ХТО

в українській історії

**Князі. Гетьмани.
Повстанці. Диктатори.
Видатні особи ХХ століття**

КНИЖНИЦЯ
ІМЕНА
ІСТОРИЇ

Д. В. Журавльов

ХТО є ХТО

в українській історії

ВИДАВНИЦТВО

КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЯ

Харків
2011

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Ж91

Жодну з частин даного видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Дизайнер обкладинки *Наталія Коноплич*

Художник *Анна Єрьоміна*

ISBN 978-966-14-7836-6 (PDF)

© Журавльов Д. В., 2011
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2011
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2011

Передмова

Передмови пишуть із різною метою: щоб заінтригувати читача, трохи порекламувати автора, похвалити чи вилаяти кого-небудь від душі, але нерідко — щоб пояснити, для чого книжка написана, про що і чого в ній годі шукати (адже і назва може ввести читача в оману). Якщо ж книжка історична, та ще й писана не для вузького кола фахівців-гуманітаріїв, то метою передмови може стати таке собі «виправдання» — мовляв, що ще можна написати про ту безліч разів писану-переписану історію?!

Отже, якщо оминати обов'язкові для науковців магічні слова про наукову та політичну актуальність теми, високу просвітницьку місію жанру науково-популярної літератури у справі національного і вселенського міфоборення (міфотворення), то єдиним «виправданням» для автора щодо теми залишається проста, невинна і всім нам притаманна риса — цікавість. А в історії нас чомусь частіше за все цікавить те, що людині найближче — вона сама. Тому хвилюватися за майбутнє жанру історичної біографістики (зокрема, науково-популярної) підстав, здається, немає. Уже тепер навколо багатьох історичних осіб росли такі снігові замети й тороси солідних історичних досліджень, сміливих гіпотез, революційних проривів у розуміння їхньої суті та ролі, свідомо чи несвідомо творених міфів, що роздивитися бодай трохи вірогідне «обличчя» тих осіб вже складно і найфаховішому з істориків. Особливо це стосується яскравих постатей, що дотичні до політичної та військової історії (тобто тієї, що донедавна одноосібно домінувала у вітчизняних підручниках). Майже всі вони так чи інакше канонізовані, розібрані по певних національних та інших пантеонах, де фігурують часом у зовсім різних іпостасях (в янгольських, демонічних чи й досі в стані трансформації).

Тепер щодо системи відбору історичних персоналій до цієї книжки. Тут аж ніяк не застосовувався принцип «ста великих» чи «найуспішніших» — надто різного калібру постатей з різних «пантеонів» забалося зібрати авторові під однією обкладинкою. Але певна тенденція таки є. Книжка містить біографічну інформацію про різних

діячів української політичної історії, чії дії найчастіше оцінюються істориками та любителями історії як конструктивні або деструктивні для Давньої Русі та України. Майже про всіх них існують певні сталі уявлення читацької публіки. Є тут і такі собі загальноновизнані українські герої (антигерої) «для широких народних мас», «для еліти», є призабуті та локальні улюбленці, а також ті, кого воліють бачити героями чи антигероями. Тут присутні постаті, знайомі більшості читачів з дитинства, проте є і ті, пам'ять про котрих була актуалізована не так давно. Усі ці «законослухняні», або (а нерідко й водночас) «бунтівні» діячі відіграли значну роль в історії України, або ці українці залишили слід в історії країн, до складу котрих входили українські землі.

Біографії абсолютної більшості з наших героїв ще й позначені неабияким історичним «колеритом» (який важко звести до чорного чи білого кольору, тому-то так багато лапок у нашій передмові). Але принаймні жодному з них не загрожує доля персонажа кіплінгівської поеми, котрого через надто жалюгідний масштаб його добрих вчинків не пустили до раю, проте й пекельне начальство ним знехтувало через мізерність його гріхів. Автор ставив на меті уникати знеособленої розповіді й запропонувати читачеві потроху (наскільки дозволив обсяг видання) різної цікавої інформації про кожного з героїв його, автора, оповіді. Цілком свідомий того, що ті чи інші обрані ним персоналії збудять неоднозначну реакцію читачів, автор залишає за собою право бути суб'єктивним настільки, наскільки йому дозволить власний смак і сумління історика.

Трохи про структуру кожної статті. Вона складається з інформації про роки життя, походження, родичів та власну сім'ю діяча (якщо він був nobilitований чи користувався гербом — вміщений стислий опис герба), короткої хроніки життя, політичної та (або) військової діяльності. Обов'язковим елементом статті є дані про історичну пам'ять (фактично — роль того чи іншого діяча у сучасному українському історичному міфі). Тут головну увагу приділено історичній белетристиці, кіно, театру, зважаючи на їхню колосальну роль у формуванні популярних образів історичних осіб. Автор спробував дати свою оцінку причинам «забутості» або «актуальності» постаті того чи іншого діяча в сьогоденних умовах. До списку літератури у кінці книжки вміщено перш за все ті сучасні видання, які, на думку автора, добре ілюструють процес «актуалізації історичної пам'яті» про того чи іншого персонажа (від доволі солідних із наукової точки зору робіт до відверто популярних і навіть трохи дивних, у чому читач може переконатися самостійно).

**«СВЯТІ»
ТА «ГРІШНИКИ»
ДАВНЬОЇ РУСИ**

КИЙ

Роки життя: найчастіше датують V—VI, рідше VII—IX ст.

Походження та родичі. Можливо, виборний князь антів або полян. За «Повістю минулих літ», мав братів Щека та Хорива, сестру Либідь (вірменська легенда називає засновників Києва Куар, Мельтей і Хореан; Мельтей — давньовірменською «змій», те саме, що гіпотетичне слов'янське «щек»). За однією з версій — засновник княжої династії у полян, останніми представниками якої інколи вважають Аскольда та/або Діра.

Хроніка життя та діяльності. Якщо не брати до уваги можливість повної відсутності історичної основи у легенди про Кия, найвідоміша версія його «біографії» — руська літописна («Повість минулих літ»). Основні компоненти — Кий був першим князем полян, заснував спільно з братами Київ, оселившись на Старокиївській горі, ходив на Дунай, отримавши «честь велику» від візантійського імператора, заснував Києвець на Дунаї, згодом помер разом зі своїм родом, не лишивши нащадків (час життя Кия не датований). Нестор також наводить сумнівну, на його думку, версію про те, що Кий був простим перевізником на Дніпрі, звідки й назва міста (можливо, версію висунули новгородські літописці). Імена Кия та його родичів безперечно вжиті для пояснення походження назв, пов'язаних з Києвом (гори Щекавиця і Хоривиця, річка Либідь), проте чимало істориків намагаються знайти в легенді натяки на реальних історичних діячів. Їхні імена нерідко розглядають як: слов'янські (кий — бойовий молот, палиця), іранські, давньоєврейські (аналогії з біблійною горою Хорив), тюркські (кий — високий берег річки), мадярські,

з чого робляться висновки про етнічну належність легендарних засновників Києва. Археологічно найбільш ранні сліди поселення на місці сучасної столиці України датуються V—VI ст., проте це не означає, що історична основа легенди про братів-засновників виникла саме в цей час.

Схожа з руською і єдина незалежна альтернативна версія історії Кия, викладена вірменським хроністом Зенобом Глаком в «Історії Тарона» (не пізніше VIII ст.). Вона надзвичайно схожа на руську (ймовірно, через спільне джерело), доповнюючи її фактом побудови братами на горі «в області Палуні» ідолів їхніх обожнених батьків Деметра та Гісанея. Здаються непереконливими через відсутність сюжетних збігів спроби деяких авторів провести паралелі між історією про Кия та його братів і сестру Либідь та давньогерманською легендою, згаданою в творі Іордана та «Старшій Едді», про Сванхільд (ім'я означає «лебідь битви») з племені росомонів, яку стратив Германаріх Готський (IV ст.), за що помстились її брати. До того ж у сагах засновником Києва названо «конунга Кенмара» (можливе запозичення з руської легенди про Кия).

Вітчизняні дослідники намагались знайти історичну основу і в сюжеті про похід Кия на Дунай (найчастіше його пов'язують з пам'яттю про антські походи на Візантію в VI ст.). На роль імператора, що прийняв Кия (можливо, як федерата імперії), нерідко висували Юстиніана I (правив у 527—565 рр.) або Іраклія (610—641 рр.), рідше — цариці Ірини (797—802 рр.) та Михаїла III (842—867 рр.). Археологічні знахідки (монети, медальйони) свідчать про довгу історію контактів населення Середнього Подніпров'я з Візантією. У VI ст. службі Юстиніана були згадані істориком Прокопієм Кесарійським антські вожді Хильбудій (530-ті роки) та Доброгаст (з 550-х років). Доволі популярним в українській історичній літературі є ототожнення Хильбудія з Києм (можливо, Кий — це прізвисько, як у франкського діяча Карла Мартела — «Молота»). Менш відомий «претендент» на роль Кия жив у часи імператора Іраклія. Це вождь дунайських слов'ян VII ст. Кувер, котрий був розбитий аварами і спробував закріпитися на Балканах, захопив-

ши деякі візантійські володіння, згаданий у «Чудесах святого Дмитрія Солунського». Прихильниками версії про більш пізнє правління Кия та заснування Києва відповідно є Михайло Тихомиров (кінець VIII ст., слов'яни-носії волинцевської культури) та Георгій Вернадський (830-ті роки, мадари на службі Хозарського каганату).

Історична пам'ять. Схоже, для літописців легенда про Кия була важливим доказом на користь ідеї єдності слов'янських племен у минулому, демонстрації колишньої (і обґрунтування сучасної цим авторам) величі головного центру Русі. Завдяки літописам Кий здобув всесвітню славу як легендарний засновник Києва (де йому та його родичам встановлено два пам'ятники, випущено ювілейну монету, він став героєм літературних творів). Можливо існує гіпотетичний зв'язок між сестрою князя та фольклорною царівною Лебідь.

АСКОЛЬД І ДІР

Осколд, можливо,
Haskuldr або Höskuldr і Діра

Роки життя: імовірно, друга половина IX ст.

Походження та родичі. За версією «Повісті минулих літ» — варяги-дружинники Рюрика; за Никонівським літописом — представники місцевої полянської династії, можливо, нащадки Кия. Правила в Києві. Імена виводять з давньоскандинавської (Аскольд — «сіроголовий», тобто вовк, воїн-берсерк, «той, хто володіє списом», «золотоголосий»), готської (Дір — «звір»), слов'янської (Аскольд — «із племені сколотів»), а також з іранської мови.

Хроніка життя та діяльності. Ми маємо вкрай неповну інформацію про цих князів, тож назвемо лише найпопулярніші версії щодо основних віх їх правління. За «Повістю минулих літ» це були брати, співправителі (подібна ж згадка є в польського хроніста Яна Длугоша). У різні часи дослідники висували різні версії: Дір як воєвода Аскольда, Дір як титул Аскольда (або навпаки), Дір як спадкоємець Аскольда (або навпаки), зрештою, це могли бути випадково сполучені в літописі імена князів-представників різних династій IX ст.

Червень 860 р. — імовірно, саме Аскольд очолив перший задокументований візантійськими джерелами (богослов патріарх Фотій, історик Лев Диякон) самостійний сухопутно-морський похід Русі на Константинополь з метою взяття здобичі або здобуття вигідних умов для торгівлі (не виключений і варіант спільних дій із головним ворогом Візантії — Араб-

ським халіфатом). Тижнева облога залишеного військом імператора Михайла III міста закінчилась вигідною для русів угодою, яка могла передбачати торговельні привілеї, хрещення ватажків русів та союзницькі зносини з імперією (наслідком походу іноді називають активізацію нападів руських дружин на арабські міста на Каспії, зокрема на Абесгун). Можливо, саме через згадку про перший успішний похід на Візантію «Повість минулих літ» починає відлік історії Русі з 860 року. За реконструкцією Михайла Брайчевського, Аскольд дістав під час хрещення ім'я Микола, тоді була створена нова митрополія і до Києва вирудили єпископа Михайла (так зване Аскольдове хрещення). За іншою версією, Аскольд у Болгарії прийняв хрещення від представника папи римського Миколая I.

Никонівський та сумнівний Йоакимівський літописи (останній відомий із праць історика XVIII ст. Василя Татищева) містять інформацію ще про два походи Аскольда на Візантію (останній, 874 р., закінчився морською бурею, що знищила флот русів. Саме з цим гіпотетичним походом деякі автори пов'язують більш пізню легенду про божественну допомогу Богородиці візантійцям), а також невідомі з інших джерел дані про події 870-х років: утечу частини новгородської еліти від Рюрика до Аскольда під час суперечки за владу в Новгороді, загибель сина Аскольда в боротьбі з болгарами 872 р., походах Аскольда на полочан в 872 р., кривичів (де Рюрик посадив своїх намісників) та печенігів 875 р.

За «Повістю минулих літ» Аскольда вбив Олег, який разом із дружинниками переодягнувся торгівцем і виманив князя з Києва. Прихильники версії «Аскольдового хрещення» не виключають, що перемогу Олега забезпечила підтримка київських язичників, невдоволених християнізацією Аскольда. Гіпотетичне місце поховання — Аскольдова могила (або Угорське урочище) в Києві.

Постать Діра видається «розмитою» навіть на тлі тих небагатьох фактів, які ми маємо щодо Аскольда. Єдине можливе незалежне підтвердження його існування (крім «Повісті минулих літ») — згадка про «першого серед князів русів, що

зветься Діра» в арабського письменника X ст. аль-Масуді. Суттю хронологічно деякі автори вважають за можливе пов'язати з добою Діра такі події, як будівництво хозарської фортеці Саркел на Дону (833 р.) нібито проти русів, посольство «народу Рос» і його «кагана» («хакана») до Ингельхайма і Константинополя (франкські Бертинські аннали, 838—839 рр.) тощо.

Історична пам'ять. Якщо здогадка Бориса Рібакова про початок літописання в Києві за Аскольда є правильною, то давній тест про нього, використаний укладачами «Повісті минулих літ», ґрунтовно корегували. Аскольд у сприйнятті середньовічних руських літописців — периферійна щодо основної династії постать («узурпатор київського столу»). Однак його успіхи вправно використані для втілення ідеї прославлення Русі. У XVIII—XIX ст., на хвилі інтересу до давньоруської історії, образи Аскольда і Діра створили кілька російських поетів та художників, а в Києві на ймовірній могилі князя збудували ротонду. Ім'ям Аскольда у XIX — на початку XX ст. назвали два кораблі ВМФ Російської імперії — фрегат і крейсер. Постаті князів і сьогодні цікаві не лише фаховим історикам, але й публіцистам, любителям історії в Україні та Росії (як прихильникам, так і супротивникам норманської теорії).

ОЛЕГ ВІЩИЙ

Давньорус. Ольгъ, сканд. Helgi, Helge

Роки життя: ? — 912, або 922 р., або пізніше.

Походження та родичі. Одна з найзагадковіших постатей в історії Русі. Незрозумілими лишаються його родинні зв'язки з Рюриком (близький родич? старший дружинник?) та Ігорем (вихователь, співправитель чи суперник?). Більше того — деякі вчені (наприклад, Михайло Грушевський) обстоювали версію, що в Новгороді та Києві могли правити як мінімум двоє правителів на ім'я Олег. Більшість істориків згодні зі скандинавським походженням Олега (ім'я трактують як «святий», «той, що спілкується з богами», «віщий»). У «Старшій Едді» та сагах є чимало героїв на ім'я Хельгі, котрі гіпотетично жили в VI—IX ст. (серед них брат легендарного Сігурда Вельсунга — вбивці дракона Фафніра, а також правителя області Халогаланд у Норвегії). Менш вірогідною, але можливою вважають спорідненість імені Олег зі скандинавськими іменами Ole, Oleif, Ofeig. Антинорманісти намагаються пов'язати ім'я зі слов'янськими, тюркськими, іранськими мовними формами.

Хроніка життя та діяльності. У літописах є дві версії біографії Олега, супроводжувані хронологічною плутаниною (всі дати князювання Олега, крім угоди 911 р. з Візантією, вважаються умовними).

За «Повістю минулих літ», Олег став новгородським князем 879 р., після смерті Рюрика.

882 р. — успішний похід униз Дніпром на Смоленськ, Любеч і Київ, підступне вбивство Олегом Аскольда і Діра (котре

літописець виправдовує некняжим походженням останніх). Фактичне об'єднання північного (Новгород) і південного (Київ) центрів торгівлі та політичної влади на шляху з варяг у греки (тобто створення держави Київська Русь) та перенесення столиці до Києва.

880-ті — 900-ті роки — успішні походи Олега проти древлян, радимичів, сіверян, можливий конфлікт із Хозарією та організація походів на Каспій. Війна проти уличів і тиверців.

Близько 898 р. — можлива війна з мадярськими племенами під час їх міграції на захід.

907 р. — легендарний успішний похід Олега на Константинополь, взяття великої здобичі і викупу від імператора Льва, вигідний торговельний договір та «прибиття щита на брамі Царгорода». Похід і облогу не підтверджує жодне візантійське джерело, руську літописну звістку сучасні історики сприймають з обережністю.

911 р. — посольство Олега до Константинополя, ствердження миру та новий торговельний договір. Має підтвердження у візантійських джерелах.

З іменем Олега дослідники нерідко пов'язують великі походи русів на узбережжя Азербайджану через територію Хозарського каганату (за твердженням арабського автора аль-Масуді, руси успішно розграбували кілька міст, але дорогою додому були майже винищені мусульманською гвардією Хозарського кагана). З Олегом інколи пов'язують і ватажка русів H-l-g-w (в івриті, як відомо, на письмі відсутні голосні), котрий за хозарським джерелом був розбитий під Константинополем і згодом загинув з усім військом у Персії у 940-х роках. Інколи цей документ трактують як свідчення або співправління Олега та Ігоря, або плутанини з хронологією правління Олега.

912 р. — за «Повістю минулих літ», смерть Олега від укусу змії, передбачена волхвами (у скандинавських сагах є прямий аналог цієї історії), та похорон у Києві на горі Щекавиця.

За версією менш популярного серед дослідників Новгородського Першого літопису, вбивство Аскольда та Діра, похід на Візантію були здійснені вже Ігорем, а Олег повернувся на пів-

ніч до Старої Ладоги, де й помер від тієї ж таки змії 922 р., там він і похований (звідси версія належності саме Олегові великого кургану біля Ладоги). Щоправда, той самий літопис містить і туманну фразу про те, що князь поїхав за море.

Історична пам'ять. Олега, чиє життя в літописній версії оповите рекордною кількістю легенд, схоже, його язичницькі нащадки сприймали як сакрального вождя, наділеного винятковою «божественною удачею» (сканд. *hamingja*). Для християн-літописців Олег був зразком успішного правителя. Популярним він вважався і серед своїх нащадків-князів — носіїв цього імені серед руських володарів чимало. Можливо, існує якийсь опосередкований вплив Хельгі/Олега на формування образу Вольги/Волха в билинах (хоча про пряме ототожнення тепер не йдеться). Інтерес до постаті Олега та інших ранніх князів Русі помітно зростає в XVIII—XIX ст., коли князь став героєм багатьох картин, гравюр, п'єс та поезій, зокрема творів Віктора Васнецова, Олександра Пушкіна та Кіндрата Рилєєва. На початку XX ст. ім'ям князя називався російський крейсер.